

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*О. Бігун, канд. філол. наук, викл.,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

"КОБЗАР" Т. ШЕВЧЕНКА: МІЖ СТАРИМ І НОВИМ ЗАВІТОМ (до проблеми літературної діалогічності)

У статті досліджуються корелятивно-типологічні паралелі сакральних наративів та поетичного доробку Т. Шевченка.

***Ключові слова:** діалогічність, типологія, Біблія, інтертекст, Т. Шевченко.*

В статье исследуются коррелятивно-типологические сходства между текстами Библии и произведениями Т. Шевченко.

***Ключевые слова:** диалогичность, типология, Библия, интертекст, Т. Шевченко.*

The article deals with the correlative and typological similarity of the Bible's texts and T. Shevchenko's works.

***Key words:** literary dialogue, typology, Bible, intertext, T. Shevchenko.*

Протягом свого існування Біблія визнавалась і як релігійна книга християнства, і як складний духовно-культурний феномен людства. Прикметно, що текстова природа Книги Книг не стала вирішальним фактором зарахування її до зразків літератури. Дослідники Біблії брали до уваги ряд особливостей не властивих для літературних творів, тому вважали то "міфічно-метафоричним космосом" (Н. Фрай), то "Великим Кодом Мистецтва" (Блейк). Тому аналогічне значення Біблійних текстів, вважає З. Лановик, вирізняє їх з-поміж літературних творів, бо «у той час, коли зміст літератури полягає у "чистій образності" чи імагінативності, Писання, будучи також релігійними документами, є поєднанням імагінативного та екзистенційного змістів» [4, 19]. Таке нашарування "змістів" у сакральних текстах сприяло розвиткові явищ "оприявлення" та "приховування" слів, конструювання відкритої системи, інваріанта (з можливими варіантами) з безмежним простором для розуміння і тлумачення саме завдяки наявному контексту. Відтак, Біблія стає певним "пратекстом" для багатьох літературних творів, зокрема, рецепція біблійних тем та сюжетів стає особливо популярною для митців епохи Романтизму, коли мистецтво сприймалось як вияв глибинної суті і сенсу життєдіяльності, осяяний божественним началом.

У центрі уваги численних літературознавчих розвідок діалог "Шевченко – Біблія" поставав неодноразово (С. Балей, В. Барка,

Д. Бачинський, Т. Бовсунівська, Г. Грабович, В. Доманицький, Л. Задорожна, І. Огієнко, Є. Нахлік, В. Пахаренко, П. Плющ, В. Сулима, В. Щурат та ін.), однак кодифікований універсум Шевченкових творів щоразу потребує новітніх методів та стратегій для аналізу творчої палітри українського генія духу. Перспектива досліджень, присвячених біблійним ремінісценціям у творчості Т. Шевченка, передбачає застосування методологічного плюралізму та інтердисциплінарних інтерпретацій, зосередження на авторському контексті, з культурно-історичним та суспільно-політичним дискурсами, інтелектуально-духовними та мистецькими візіями. Тому інтертекстуальний підхід до вивчення біблійних паралелізмів у творчому доробку українського поета дозволить акцентувати увагу на репрезентації окремих елементів діалогічної практики, у центрі якої – тексти Старого та Нового Завіту.

Для компаративістики проблема інтертекстуальності дискурсів художніх творів передбачає дослідження складної техніки культурних зв'язків, а науковець І. Шайтанов стверджує, що "інтертекстуальність – це ключове поняття компаративістики, яка свідомо (а частіше несвідомо і не здогадуючись) звалила на себе вантаж постмодерних переконань" [7, 133]. Термін "інтертекстуальність", запропонований Юлією Кристєвою та поширений сьогодні в літературознавчих дослідженнях, є загальною назвою "міжвисловлюваного простору, який творять літературні висловлювання (літературні твори-тексти), вступаючи між собою в найрізноманітніші види складних, але, що найважливіше, внутрішніх зв'язків" [11, 239]. Саме не встановлення, а осмислення культурних контактів становить інтерпретацію текстів, що ґрунтується на синхронічному та діахронічному зіставленні культурно-мистецького поля.

Біблійні образи, сюжети, мотиви проникають у твори Т. Шевченка не стільки як данина стильовим принципам романтизму, але й як глибинна внутрішня потреба переосмислення сакральних текстів. Так, дохристиянські релігійні вірування виразно простежуються в низці ранніх творів Т. Шевченка, більша частина яких написана під впливом романтичної традиції з характерними зверненнями до народних вірувань ("Причинна", "Тополя", "Утоплена", "Русалка", "Лілея" та ін.).

Біблійна тематика переважає у Шевченкових творах періоду заслання та після повернення з нього. Ці твори демонструють усвідомлене опрацювання Святого Письма, знайомитись з яким поет почав ще в ранньому дитинстві, коли слухав, як читає дід Четьї-Мінеї, згодом вивчав Псалтир у дяка П. Богорського та стикався з обрядовою та ідейною стороною християнських традицій на службі у священика с. Кирилівки П. Кошиці.

В Академії мистецтв біблійні образи займають важливе місце у малярських роботах Т. Шевченка. Як відомо, наставник молодого художника К. Брюллов вважав Біблію нескінченним джерелом натхнення, звідки можна черпати ідеї та образи для художніх творів і заохочував свого учня до ретельного вивчення великого сакрального спадку. Відтак, біблійні сюжети та образи проникають у малярську спадщину Т. Шевченка та втілюються в таких полотнах, як "Іезекіль на полі, всіяному кістками", "Жертвоприношення Авраама", "Христос благословляє хліб", "Святий Дмитро", "Лот із дочками", "Розп'яття", "Апостол Петро", "Самаритянка", "Притча про блудного сина", "Голова Христа", "Притча про робітників на винограднику (з Рембрандта)", "Свята родина (з Мурільйо)", у фрагментах офортів із картини Рембрандта "Смерть Марії" та ін. Якщо малярське втілення біблійної тематики є візуальним художнім осмисленням, то, очевидно, упродовж свого визрівання, тема, мотив, образ так чи інакше оприявлювалися і в літературних творах унаслідок свідомих чи несвідомих мисленневих процесів автора над розвоєм сюжету.

Панораму діалогічності Шевченкових творів можна проаналізувати за допомогою п'ятирівневого підходу транстекстуальних реляцій Ж. Женета [див. дет. 10]. По-перше, у поезії митця чітко проступає власне "інтертекстуальність" ("текст у текстах", гра цитат, алюзії і т. п.). Зокрема, у якості алюзії можна розглядати перегуки "Книги Йова" та "Москалевої криниці", як це трактує Л. Плющ [див. дет. 5]. Додамо, що у "Москалевій криниці" можна віднайти ще й алюзії біблійного братовбивства, мотиву страждання невинних (проблема теодицеї) тощо. На користь інтертекстуальних запозичень у творах Т. Шевченка свідчать й цитати зі Святого Письма, Псалтиря, що, зокрема, використовувались під час богослужбових дійств, обрядів і т. п. Наприклад, у "Гайдамаках" використаний рядок церковної пісні, що виконувалася під час вінчання ("*Через тиждень в Лебедині / У церкві співали: / Ісаїя, лукуй! Вранці / Ярему вінчали*" [8, 137]); у "Єретику" вказано назву католицької молитви "Te deum" ("Тебе, Боже, хвалимо") [8, 259]; у "Кавказі" згадується про біблійного царя Давида ("*Що цар якийсь-то свині пас*" [8, 303]), який у юнацькі роки був пастухом; до сюжетної канви поеми "Москалева криниця" входить обряд поминання покійних із читанням псалмів та співом молитов: "*Отож у садочку / За упокой душі її (дружини Катерини. – О. Б.) / Псалтир почитає, / Потім собі тихесенько, / Тихо заспіває / Со Святими; та й заплаче...*" [8, 554].

Примітним є постійне звертання у часовому континуумі творів Т. Шевченка до церковного календаря. Наприклад, у "Невольнику"

головна героїня після довгого очікування коханого з Січі вирішує стати черницею, однак "...коло неї / Падає, благає / Старий батько, хоч літечко, / Хоч Петра дїждати, / Хоч зеленої неділі..." [8, 601]. Виглядає на те, що літо тут асоціюється з релігійними святами, адже св. Петра відзначають 14 липня, а Зелена неділя свято рухоме, яке настає на п'ятдесятій день після Великодня. Зазвичай, Трійця (або Зелені свята) припадає на початок літа, тобто автор таким чином заковдує певні часові рамки, іншими словами, благає доньку зачекати до початку чи середини літа. Звідки припускаємо, що для означення часового періоду автор використовує церковно-релігійний календар, веде обчислення часу чи зазначає дати, відштовхуючись від релігійно-обрядової темпоральної структури, про що знаходимо підтвердження в багатьох Шевченкових творах, наприклад, у "Відьмі": "Коло осіннього Миколи, / Обідрані, трохи не голі, / Бендерським шляхом уночі / Ішли цигане" [8, 577], у поемі "Хустина": "Неборак як голуб з нею, / З безталанною своєю, / Од зіроньки до зіроньки / Сидять собі у вдівоньки. / Сидять собі, розмовляють, / Пречистої дожидають. / Дождалися..." [8, 388], у "Москалевій криниці": "Уже, либонь, після Покрови / Вертаєся з Дону я..." [8, 550], "До Зеленої неділі / В байраках біліли / Сніги білі" [8, 551]. Часові рамки церковного календаря у Шевченкових творах зумовлені й автобіографічними мотивами, і особистісно-містичним перебігом подій у житті літературних героїв, і потребою означення автором лінійного часопростору, і виявом календарного коду українства тих часів. Церковно-агіографічний календар у творчості Т. Шевченка набирає ознак семантично-парадигматичного поля, що відображає культурно-історичний контекст та слугує поліфункціональним тлумачним кодом з виразними характеристиками інтертекстуальності.

Ще один рівень інтертекстуальних зв'язків стосується епіграфів, надтекстових цитат зі Святого Письма, які використовує Т. Шевченко у низці своїх творів. Так, Ольга Куцевол стверджує, що «Т. Шевченко використовує біблійні епіграфи в поемах "Сон (У всякого своя доля...)", "Кавказ", "І мертвим, і живим...", "Сретик", "Неофіти", "Марія", програмуючи оцінку читачами описаних подій та персонажів відповідно до вищих людських цінностей, закладених у Святому Письмі» [3]. Тому епіграф є важливим композиційним елементом, особливим метонімічним знаком, що імпліцитно вказує на його зв'язок з іншим художнім явищем.

Окремо наголосимо на перекладах, переспівах, "подражаннях", "посланнях" та інших видах запозичень, що виявляють себе в архітектоніці текстів Т. Шевченка. Важливим виявився для поета вплив тако-

го жанру біблійної поезії, як молитва. Ірина Даниленко вважає, що молитва у Шевченкових поезіях "слугує більш або менш очевидним засобом вираження світовідчуття поета, а в багатьох випадках – це ознака побожності українського народу як вияв його духовності" [2, 16]. Вона виступає і як окремих твір у доробку Т. Шевченка і відіграє роль структурного компонента великих за обсягом творів ("Гайдамаки", "Слепая", "Гамалія", "Тризна", "Єретик", "Кавказ", "Невольник", "Варнак" та ін.). Тут зустрічаємо і переспів канонічних молитовних текстів, і різні жанрові модифікації (сповідь, заповіт, молитва-медитація, молитва-бесіда тощо). Схоже, що в поетичному доробку Т. Шевченка відбувається адаптація жанрових ознак сакрального зразка, що є наслідком ще одного рівня діалогічної взаємодії тексту та першоджерела, тобто Біблії.

На поетикальному рівні біблійні мотиви та образи займають значне місце в Шевченкових творах. У шевченкознавстві це, мабуть, найбільш розроблена галузь, збагачена розвідками таких науковців, як Л. Білецький, Т. Бовсунівська, М. Бородінова, Т. Вільчинська, Л. Задорожна, Є. Нахлік, С. Росовецький, В. Смілянська, В. Сулима, О. Яковина, В. Яременко та ін. Рівень інтерпретації Т. Шевченком біблійної тематики демонструє глибоке знання Святого Письма, адже, як відомо, ця особлива лектура з наймолодших літ була у центрі уваги поета. Однак біблійні образи та мотиви у Т. Шевченка набувають іноді рис, далеких від першоджерела (наприклад, Ісус, Іван Хреститель чи Марія з однойменної поеми). Це свідчить не тільки про широкий спектр знань автора в царині сакральних текстів (Святе Письмо, агіографічні джерела, християнський фольклор), але й демонструє персоніфіковане бачення та сприймання того чи іншого біблійного персонажа, відхилення від окресленої моделі стереотипу.

Однак упадають у вічі відмінності авторської інтерпретації та ступінь зацікавлення образами, мотивами, подіями, що знаходять своє втілення у Книгах Старого Завіту та Євангелія. Дослідники вважають, що у Т. Шевченка "більший інтерес виявляється до персонажів та подій Старого Завіту, фактично ігнорується моральна своєрідність Христового вчення, помітна незацікавленість (за великої уваги до постатей Богородиці та Йосипа, також і до обставин Народження) Його біографією між народженням та розп'яттям, як і есхатологічною сутністю християнської апокаліптики" [6, 143].

Про уподібнення автора в діалогах з Богом старозавітним пророкам підкреслюють у своїх розвідках В. Домашовець, В. Мокрий, Д. Наливайко, Є. Нахлік, Л. Плющ та ін. Симпатія Т. Шевченка до настроїв Старого Завіту, на нашу думку, визначається особистісними

поглядами поета на потребу непримиренних національно-визвольних змагань. Новозавітне непротивлення злу насильством було для Т. Шевченка не досить переконливим постулатом у боротьбі.

У творах доволі часто оприявлюється конфлікт новозавітного "якщо тебе вдарили по правій щоці, підклади ліву" та старозавітного "око за око, зуб за зуб". Так, у поемі "Слепая" Т. Шевченко використовує опозицію "мати – дочка", де мати покійно несе свій хрест, а її дочка Оксана, повторивши шлях матері, не вибачає свого безчестя, мстить пану, влаштовуючи пожежу, та гине сама. Автором конструюється певна опозиція: мати, що сповідує християнський принцип покійності, та її донька, яка обирає помсту, стаючи на бік "гайдамацьких" героїв Т. Шевченка. При цьому автор не демонструє видимих симпатій до тієї чи іншої сторони. Очевидно, поет вибудовує паралель між власними переконаннями, які зазнавали змін упродовж життя. Будучи молодою людиною, прагнучи перетворень "вже і тепер", Т. Шевченкові ближчі по духу старозавітні постулати, коли в боротьбі керуються девізом "око за око, зуб за зуб". Та з роками під дією життєвих перипетій відбувалися зміни у християнському світогляді, і правдиве "прощення" стає більш прийнятним та доцільним. Про це, зокрема, можна судити з поеми "Відьма", у якій головна героїня, замість помсти, обирає шлях прощення: "*А вона набрала зілля / Та пішла в палати / Лічить його* (свого кривдника. – О. Б.), *помагати / А не проклинати*" [8, 585]. І автор повністю поділяє такий моральний вибір: "*Моя се мати і сестра. / Моя се відьма*" [8, 578] – та надає перевагу новозавітній заповіді непротивлення злу насильством, демонструючи власну позицію.

За частотою звертань на ниві персонажів та образів у творах Т. Шевченка перед веде Старий Завіт (очевидно поета тут привабила яскравість героїв та широта інтерпретації), однак у біблійних мотивах, використаних поетом, поряд зі старозавітними сюжетами суцїдує рецепція новозавітних текстів (мотиви "прощення", "апостольства як діяльного наслідування Ісуса Христа", "Ісуса як Сина Божого", "Благовіщення", "Воскресіння з мертвих", "блудного сина" і т. д.). Однак контекст зіставлення Книг Святого Письма з "Кобзарем" Т. Шевченка є значно глибшим. Увага до біблійних паралелізмів у Шевченковій творчості, на нашу думку, зумовлена тим, що як і Біблія, "Кобзар" ніколи не був виключно літературним явищем, адже "у кожній нації є такі абсолютно перші Книги, де виказано те, що складає початковий дух народу. В такому сенсі ці пам'ятки являють собою не що інше, як істинні основи свідомості народу..." [1, 447].

Діалог "Біблія – Шевченко" можна розглядати ще в багатьох аспектах, серед яких ідентифікаційно-описовий, дискурсивно-

соціологічний, герменевтичний, мовний, стилістичний, інтерсеміотичний тощо [див. дет. 6]. Розмаїття методологій, методик, методів демонструють масштабність вимірів рецепції Біблії у творчому доробку українського генія, адже саме "Кобзар", на думку Г. Штоня, «і можна, і необхідно витлумачувати як документ містерійного взірця, себто як книгу, що відбила (при цьому з дивовижною духовною автентичністю) шлях своєрідної метаноїї її автора, її виростання з людини "ветхої", чи традиційної в людину нову, котра Отцями Церкви витлумачується як людина християнська» [9, 18]. Отже, біблійні паралелі у творчості Т. Шевченка рухаються за законами еволюції, духовного розвитку, переростаючи "старі закони" Завіту до "нового слова" Євангелія.

1. *Гегель*. Естетика: В 2-х т. – М., 1971. 2. *Даниленко І*. Молитва в поетичному дискурсі Тараса Шевченка // Слово і Час. – 2006. – № 6. – С. 15–20. 3. *Куцевол О*. Осмислення читачами епіграфа літературного твору як засобу експлікації інтертекстуальності; [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.ua> 4. *Лановик З*. Художня природа біблійних текстів // Зарубіжна література в загальноосвітній школі. – 2006. – № 29. – С. 18–21. 5. *Плющ Л*. Екзод Т. Шевченка: Навколо "Москалевої криниці": Дванадцять статей. – К., 2001. 6. *Росовецький С*. Біблія і Шевченко // Шевченкознавча енциклопедія. Робочий зошит "Б". – Київ, НАНУ, Інститут літератури ім. Т. Шевченка, 2005. – С. 127–145. 7. *Шайтанов І*. Триада современной компаративистики: глобализация – интертекст – диалог культур // Вопросы литературы. – 2005. – № 6. – С. 130–137. 8. *Шевченко Т. Г.* Кобзар / Тарас Григорович Шевченко. – К., 2004. 9. *Штонь Г*. "Кобзар" і Святе Письмо // Слово і Час. – 2000. – № 1. – С. 18–21. 10. *Genette G*. Palimpseste. La litterature au second degree. – Paris, 1982. 11. *Kristeva J*. La révolution du langage poétique. L'avantgarde à la fin du XIX siècle: Lautreamont et Mallarmé. – Paris, 1974.

***Л. Задорожна, д-р філол. наук, проф.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка***

ІМПЕРАТИВ ІСТОРІЇ У ШЕВЧЕНКОВИХ "ГАЙДАМАКАХ" ТА ЧИННИК СПРИЙНЯТТЯ ЙОГО СЬОГОДНІ

У статті обґрунтовуються світоглядні та творчі засади Т. Шевченка при створенні поеми "Гайдамаки".

Ключові слова: національне відродження, гайдамаччина, романтизм, історичні джерела.

В статті обосновуються мировоззренческие і творческие принципи Т. Шевченко при створенні поеми "Гайдамаки".

Ключевые слова: национальное возрождение, гайдамаччина, романтизм, исторические источники.